

ACÂİBÜ'L-MAHLÛKÂT ve GARÂİBÜ'L-MEVCÛDÂT NÜSHALARINDAKİ TEKBOYNUZ TASVİRLERİ

Unicorn Depictions In Copies Of Ajā'ib Al-Makhlūqāt Wa Gharā'ib Al-Mawjūdāt

Hayrunnisa TURAN¹

Özet

Bu çalışmada Kazvinî (ö. 1283)'nin kozmografya ve coğrafya konularında kaleme aldığı *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* isimli eserinin 13.-18. yüzyıllara ait bazı Arapça, Farsça ve Türkçe nüshalarında yer alan tekboynuz tasvirleri incelenmektedir. Dört mukaddime, iki makale ve bir hatimeden oluşan eserin Süfliyyat (Ayaltı alemi) konulu ikinci makalesinde rastlanan tekboynuzlara dair bilgi ve tasvirlerin bir kısmına 'Yırtıcı Hayvanlar (El-Hayevanu's-Siba')' başlığı altında yer verilmişken bir kısmı da çeşitli denizlerdeki adalarla bu adalar-daki acayipliklerin ve sıra dışı yaratıkların aktarıldığı bölümde zikredilmektedir. Bu adalardan biri Çin Denizi (Bahr-i Sîn)'ndeki Râminî Adası (Cezire-i Râminî) diğeri Hint Denizi (Bahr-i Hind)'ndeki Tinnîn (Ejderha) Adası (Cezire-i Tinnîn) olup farklı türdeki tekboynuzları barındırmaktadır. Batı tasavvurundaki ata benzer unicorn tasvirinden dış görünüşleriyle farklılık arz eden bu eserdeki tekboynuzlar genellikle oğlak, eşek, geyik, boğa, gergedan, kurt ve tavşan gibi hayvanları andıran fiziksel özelliklere sahip, alınlarında farklı boyut ve biçimlerdeki tek boynuzları bulunan hayvanları betimlemektedir. Eserde Harîş (Harîs), Sâdevar (Şâzevar), Kerkend (Kerkeden) ve Mu'cerac (Mihrac) gibi isimlerle anılan, farklı vücut ve boynuz yapılarına sahip bu hayvanlar, zehrin etkisini ortadan kaldırmak gibi batıya özgü unicornlarla benzerlik ifade eden birtakım özelliklere de sahiptir. Eserin çeşitli nüshalarında resmedilen tekboynuz tasvirlerinde de gerek gövde yapıları gerekse boynuz şekilleri itibarıyla benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır. Bunlar arasında gövde yapısı açısından farklı niteliklere sahip olmakla beraber, boynuz biçimleriyle batı sanatındaki unicornlara oldukça benzeyen, yukarıya doğru daralan formda epeyce uzun boynuzların resmedildiği tasvirler bulunmaktadır. Boynuzlardan bazıları ise gergedan boynuzu gibi kıvrımlı ya da sıra dışı biçimde budaklı ve delikli şekillerle resmedilmektedir. Tasvirlerdeki tek boynuzlu hayvanların gövdeleri büyük ölçüde geyiği andırmaktayken, gergedan, at, kurt, kedi, köpek ve tavşan görünümünde ya da kanatlı yaratıklarla da karşılaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tekboynuz, Tasvir, Acayip, Hayvan, Yaratık.

¹ Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

Abstract

In this study unicorn depictions in Arabic, Persian and Turkish copies of a cosmographic and geographic work *Ajā'ib Al-Makhlūqāt wa Gharā'ib Al-Mawjūdāt* by Qazwīnī (d. 1283) from 13th-18th centuries are researched. Informations and illustrations concerning the unicorns are partially found in 'The Predatory Animals (Al-Hayawān Al-Sibā')' section and partially in some sections about islands of various seas and oddness with unordinary creatures in these islands from second article about Sufliyyāt (Sublunar Sphere) of the work which comprise of four introductions, two articles and an epilogue. One of these islands is The Island of Rāminī (Jazīrat Rāminī) in The Chinese Sea (Bahr al-Sīn) and the other one is The Island of the Dragon (Jazīrat al-Tinnīn) in The Indian Sea (Bahr al-Hind) and both of them have different kinds of unicorns. The unicorns of this work which are different with their appearances from horse-like unicorn depiction in western imagination, generally represent animals that their foreheads have a single horn with different size and shape and their physical features resembling some animals like goat, donkey, deer, bull, rhinoceros, wolf and rabbit. These creatures in this work are called Harīsh, Shādhahvār, Karkadann (Rhinoceros), Mu'jeraj (Mi'raj) with different body and horn shapes, have some characteristics similar to western unicorns like annihilating effects of poison. There are similarities and diversities about unicorn depictions also in several copies of the work in terms of anatomy and horn forms. Some depictions have different features anatomically but in respect of very long horns with shapes tapering upwardly are similar to unicorns in western art. Some of these horns are represented with curled shape like horn of rhinoceros or unordinary knotted and perforated shapes. While bodies of animals with a single horn in depictions substantially remind of deers, it is also encountered with creatures shaped like rhinoceros, horse, wolf, cat, dog and rabbit or winged beings.

Key words: Unicorn, Depiction, Odd, Animal, Creature.

Giriş

Kazvinî'nin (ö. 1283) *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* isimli eserinde bahsedilen tek boynuzlu hayvanların tamamı vahşi tabiatlara ve oğlak, fil, gergedan, tavşan, kurt gibi hayvanlarla özdeşleştirilen farklı cüsse yapılarına sahip yaratıklardır. Hacimlerindeki farklılığın yanı sıra boynuz yapıları da değişiklik arz eden bu yaratıklar Batı edebiyatı ve sanatındaki unicorn'dan kısmen ayrılmaktadır. Batı tefekküründeki unicorn genel anlamda ata ait özellikleri baskın, avcılar tarafından çokça aranan kompozit bir hayvandır. O bir yandan diğer hayvanlara hatta kendi türüne karşı şiddetli bir savaşçı olabilirken, aynı zamanda en nazik dört ayaklı yaratıklardan biri de olabilmektedir. Boynuzu özel mucizevi güçlere sahiptir. En önemli özelliği suyu saflaştırmasıdır. Boynuzu ayrıca hastalıktan koruyucu ve çeşitli hastalıkları iyileştirici vasfa sahiptir. Dişleri beyazlatmada dahi

kullanılabilir. Yiyeceği konusunda oldukça seçici ve dikkatlidir. Nadiren tuzağa düşüp avlanabilir. Boynuzla ilgili alegorik yorumlardan en önemlisi Hz. İsa'nın Baba ile birliğini temsil etmesidir.² Sevgi dolu, cana yakın ve asil bir kalbin sembolü olarak değerlendirilen bu yaratık aynı zamanda dağlarda yaşayan en zorlu ve cesur hayvanlardan biridir. Bir bakire gördüğünde evcilleşen bu hayvan hemen onun ayaklarına düşmektedir.³ Unicornun bakire ile bağlantısına İslam literatüründe hayvanlara dair kaleme alınmış İbn Bahtîşu (ö. 1058)'nin *Kitâb-ı Na'tu'l-Hayevân* isimli eserinde de rastlanmaktadır. Eserin en erken tarihli tasvirli nüshası olarak bilinen 1220 tarihli nüshanın vahşi hayvanlarla ilgili bölümünde dört ayaklılar kategorisinde tekboynuzla bağlantılı iki farklı hayvandan bahsedilmektedir. Bunlardan biri olan *Kerdûn* isimli hayvan oğlak gibi küçük cüsseli, avcılar tarafından yakalanamayacak kadar sessiz, hızlı ve güçlüdür. Başının ortasında dosdoğru kalkık vaziyette tek ve uzun bir boynuz yer alır. Bu boynuzla diğer hayvanlara tos vurarak onlarla savaşı. Hiçbir şey onu yenemez. Avcıların geliştirdiği bir taktikle onu avlamak için yoluna genç bir bakire bırakılır. Bakireyi görür görmez kucağına atlayıp süt olmadığı halde memesinden emmeye çalışır. Tam bu esnada avcılar uyuşuk vaziyetteki hayvanı kolaylıkla bağlayıp avlarlar.⁴ Unicornun yalnızca tuzağa düşüren kimse rolündeki bir bakire vasıtasıyla yakalanması ya da öldürülmesi fikrinin, köklerini Yunan mitolojisinde hayvanların yöneticisi konumundaki bakire av tanrıçası Artemis'ten almış olabileceği düşünülmektedir.⁵ Bir tanrıça olarak onun sahası işlenmemiş kırsal kesim, ormanlar ve vahşi hayvanların bol bulunduğu tepelerdir. O bir avcı ve aynı zamanda vahşi hayvanların koruyucusudur.⁶ Ettinghausen, hikayedeki unicorn ve bakire bağlantısının muhtemelen inandırıcı olmaması nedeniyle Kazvinî'nin eserinde yer almadığını düşünmektedir.⁷ Ancak Kazvinî'nin eserinde bu bağlantıya değinilmemişken, Tûsî (12. yy)'nin kaleme aldığı *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* isimli eserde bu ayrıntıya yer verilmektedir. Eserin Türkçe tercümesinde Kazvinî'nin eserinde zikredilen tekboynuzlardan biri olan *Harîş* حَرِيش isimli hayvan hakkında şu bilgilere yer verilmektedir: “*Cerîş* حَرِيش keçi gibi bir canavardır. Gayet katı seğirtir. Başının ortasında bir boynuz vardır. Bütün canavarları vurur, zahmet eder. Kimse onu tutamaz. Onu avlayan bir ak tenli bakire cariyeye olur. Avcı bu cariyeyi onun yatağına iletip kendisi gizlenir. *Cerîş* o cariyeyi görünce yanına gelir ve eteği üzerinde yatar. O cariyeye memesini verince emer. Ağzına

² Elmer G. Suhr, “An Interpretation of the Unicorn”, *Folklor*, 1964, vol. 75, s. 93, 94, (<https://www.jstor.org/stable/1258042>).

³ Anna Contadini, “A Bestiary Tale: Text and Image of the Unicorn in the *Kitab Na't al-Hayawan* (British Library, Or. 2784)”, *Muqarnas*, 2003, vol. 20, s. 26, (<https://www.jstor.org/stable/1523325>)

⁴ Contadini, a.g.m., s. 21, 22.

⁵ Suhr, a.g.m., s. 92.

⁶ Jaroslav Stetkevych, “In Search of the Unicorn: The Onager and the Oryx in the Arabic Ode”, *Journal of Arabic Literature*, 2002, vol. 33, s. 118, (<https://www.jstor.org/stable/4183452>).

⁷ Richard Ettinghausen, *The Unicorn*, Freer Gallery of Art Occasional Papers, vol. 1, S. 3, Washington, 1950, s. 61.

⁸ *Harîş* kelimesinin başındaki ‘ha’ harfinin bazı nüshalarda noktalı bazılarında noktasız olarak, bazılarında ise nokta harfin altına konulup ‘*Cerîş*’ şeklinde yazıldığı görülmektedir.

bir miktar süt varınca derhal mest olur, yatıp uyur. Bu kez avcı gelip onu tutar”⁹. Burada anlatılan hayvan ile *Kitâb-ı Na ‘tu ‘l-Hayevân*’daki *Kerdûn* arasında gerek keçi, oğlak benzetmesi açısından gerekse bir bakire vasıtasıyla avlanmalarının mümkün olması açısından yakın benzerliğin bulunduğu anlaşılmaktadır. Tûsî’nin eserinde ayrıca tekboynuzlu hayvanlardan bir diğeri olan ve avlanması gayet zor gerçekleşen *Kerkeden*’in ندرک’de süt emer bir kız sayesinde avlanabildiğinden bahsedilmektedir. Bu kız avcılar tarafından *Kerkeden*’in bulunduğu yere bırakılır. *Kerkeden* bu kızı görüp yanına gelir ve kokusunu alır almaz kendinden geçip düşer. Bunun üzerine avcı gizlendiği yerden çıkıp onu öldürür¹⁰.

Dış görünüm itibarıyla farklılık arz eden gerek İslam gerekse Batı edebiyatındaki tek boynuzlu yaratıkların ortak birtakım özellikleri de mevcuttur. Çeşitli anlatılarda ön plana çıkan en belirgin ortak özellik zehrin etkisini ortadan kaldırmaktır. Orta Çağ’da kaleme alınmış, hayvanlara dair hikayeler içeren çalışmaların prototipi olarak kabul edilen *Physiologus* isimli eserde aktarıldığı üzere, akşamleyin büyük bir suyun kenarında toplanan hayvanlar bir yılanın zehrini suya bıraktığını görürler. Bunun üzerine hayvanlar sudan içmeyip unicornu beklerler. Sonunda unicorn gelip suya adım atar, boynuzunu suda haç işareti yapacak şekilde gezdirir ve böylelikle su yeniden içilebilir hale gelir.¹¹ Yaklaşık M.S. 370 yılına tarihlendirilen bu eserin İslam edebiyatındaki hayvan hikayeleriyle ilgili eserler üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.¹² Bu bağlamda İbn Bahtîşu’nun *Kitâb-ı Na ‘tu ‘l-Hayevân* isimli eserinde bahsedilen iki boynuzlu *Dabbe* isimli hayvan da unicornla ilişkilidir. Doğu bölgesindeki Şahrus çölünde yaşayan bu küçük hayvanın boynuzları antiloba benzer. Yaşadığı çöl aynı zamanda yırtıcı ve yabani hayvanlarla kuşlara da ev sahipliği yapmaktadır. Çöldeki bitkileri, yeşillikleri ve ağaçları yiyerek yaşar. Çölde kış ve ilkbahar mevsiminde suların aktığı vadiler bulunur. Bunun dışında çölde herhangi bir su kaynağı bulunmaz. Sadece bu vadilerden içine suyun aktığı bir havuz vardır. Ancak bu havuzun suyu öldürücü bir zehre sahip olup içen hayvanı anında öldürür. Bu yüzden buradaki hayvanlar bu havuzdan uzak durup suyunu içmezler. Ancak susuzlukları had safhaya varıp ölümle burun buruna geldiklerinde tüm etobur ve otobur hayvanlar bu hayvanın etrafında toplanıp ona yalvarırlar. Bu durum karşısında adeta diğer hayvanların hükümdarı gibi davranan bu hayvan havuza girerek boynuzlarını tekrar tekrar suya daldırır. Daha sonra hayvanın bu havuzdaki sudan içmesini müteakip diğer hayvanlar da suya girip artık zehirden arınmış haldeki bu suyu içerler. Sudaki bu tatlılık ve içmeye müsait içerik otuz gece devam edip sonra tekrar eski zehirli haline dönüşür ve yine hayvanlar ondan uzaklaşırlar.¹³ Zehrin etkisini ortadan

⁹ Tûsî, *Acâyibü’l-Mahlûkât ve Garâyibü’l-Mevcûdât* (İnceleme-Tıpkıbasım). (G. Kut Haz.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012, s. 350b.

¹⁰ Tûsî, a.g.e., s. 352b, 353a.

¹¹ Aynı eserde ayrıca unicornun yakalanması hususunda bahsedilen bakire, Bakire Meryem ile özdeşleştirilmektedir bkz. Contadini, a.g.m., s. 24, 26.

¹² Ettinghausen, a.g.e., s. 92.

¹³ Contadini, a.g.m., s. 23, 24.

kaldırma özelliği Kazvinî'nin eserinde tek boynuzlu hayvanlardan sadece *Kerkeden*'e mahsustur.

Genel anlamda İslam dönemi el sanatlarında karşılaşılan unicorn tasviri bağlamında Çin'e özgü *Kilin* tasavvuru da dikkat çekmektedir. Çinlilerin *Ch'i-lin*, Türklerin *Kilen-kiyik* dediği geyik ve dağ keçisi cinsinden bu efsanevi tek boynuzlu hayvanın hükümdarın köşkünün, gök, yer ve atalar tapınağının bulunduğu bir kutlu dağda başka efsanevi hayvanlarla birlikte yaşadığı düşünülmüş ve bu kutlu dağda biten ölümsüzlük otunu (sıgun otı) yemesiyle ölümsüzlük timsali sayılmıştır.¹⁴ Çin'de hayvanların en asili ve mükemmeli, iyilik, fazilet ve uğurluluk sembolü sayılan, ejder başlı, pullarla kaplı ve gür kuyruklu geyik gövdesine sahip bu hayvanla ilgili tasvirler Timurlu ve Safevi dönemi tezyini sanatlarında ve özellikle tezhip, cilt ve halı örneklerinde rastlanmaktadır. Ancak Ettinghausen, bu dönemlerdeki *Acâibü'l-Mahlûkât* nüshalarının tekboynuzlarla ilgili bölümlerinde kilin tasvirine rastlanmadığını belirtmekte ve konuya ilişkin yalnızca eserin Metropolitan Museum of Art'ta yer alan bir nüshasının unvan sayfasındaki kilin tasvirinden örnek sunmaktadır.¹⁵ Benzer şekilde 1422 tarihli *Acâibü'l-Mahlûkât* nüshasının (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171) zahriye sayfasındaki şemse motifinin köşelerine yerleştirilmiş figürlerden biri olarak kilinle karşılaşılmaktadır (Resim 25).

1. Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât'ta Bahsedilen Tek boynuzlu Hayvanlar ve Tasvirleri

Tek boynuzlu hayvanlara ilişkin bölümler Kazvinî'nin dört mukaddime, iki makale ve bir hatimeden oluşan eserinin Süfliyyât (Ayaltı alemi) konulu ikinci makalesinde yer almaktadır. Eserin bu çalışmada incelenen çeşitli nüshalarından biri, tasvirli en erken tarihli (1280) nüsha olup Arapça kaleme alınmıştır. Diğer Arapça nüshalar ise 1322, 1463 ve 1770 yıllarına tarihlendirilmektedir. 1422, 1424 ve 1501 tarihli Farsça nüshaların yanı sıra 16. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Türkçe nüshasından örnekler de çalışmaya dahil edilmiştir. Tüm bu nüshalardan sadece 1463 tarihli tasvir içermemektedir. Gerek metin içeriği gerekse tasvirlerin kullanımı açısından Arapça ve Farsça nüshalar arasında yakın benzerlik bulunmakla beraber, Türkçe nüshaların kendi aralarında tutarlılık arz eden farklı içerik akışına sahip olduğu fark edilmektedir. Kazvinî'nin eserindeki tekboynuzlu hayvanların üç tanesinden *Yırtıcı Hayvanlar* (El-Hayevanu's-Siba') başlığı altında bahsedilmektedir. Farklı nüshalarda bazı harflerin yazımında değişikliğe gidildiği anlaşılmaktaysa da genel kullanımda bu hayvanlar harf sırasına göre *Harîş* (Harîs), *Şâzevar* (Sâdevar) ve *Kerkeden* (Kerkend)'dir. Bunlardan ilki olan *Harîş* hakkında eserde "Oğlak büyüklüğündeki bu hayvanın başı üzerinde gergedan boynuzu gibi tek bir boynuzu bulunur. Hızlı hareket ettiği için düşmanları

¹⁴ Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s. 94.

¹⁵ Ettinghausen, a.g.e., s. 68, 157, pl. 17.

kendisine yetişemez. Sistan ve Bulgar coğrafyasında bulunur” şeklinde bilgiye yer verilmiştir. Aynı hayvanın havassına ilişkin olarak metinde “Boğaz iltihabı olan kişi onun kanını sıcak su ile içerse durumu düzelir. Kuluncu olan kişi onun etini kantaronla pişirip yerse durumu düzelir. Aşık kemiği iç yağı ve külle birlikte ağrıyan damar üzerine koyulursa ağrı sakinleşir ve ondan hızlıca kurtulur”¹⁶ bilgileri yer almaktadır.

Tasvirlerde Harîş’in metindeki tanıma uygun biçimde genel itibariyle oğlak gibi küçük cüsseli resmedildiği görülmektedir (Resim 1, 2, 3, 4, 5, 6). Boynuz yapısı büyük ölçüde yukarıya doğru daralan formda, düz ve uzunken, 1770 tarihli nüshadaki tasvirde gergedan boynuzuna benzer şekilde geriye doğru kavisli ve kısa oluşu farklılık arz etmektedir (Resim 6). Farsça nüshalardaki tasvirlerde ceylanı andıran gövde yapısı dikkat çekmektedir (Resim 3, 4, 5).

Resim 1: Harîş, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, 177b.

¹⁶ Kazvinî, Acâibü'l-Mahlûkât ve Ğarâibü'l-Mevcûdât, Müessesü'l-A'lemî li'l-Matbûat, Beyrut, 2000, s. 320 (Bu nüsha aynı zamanda konuya ilişkin en kapsamlı bilgileri içermesi dolayısıyla çeviriye esas alınan nüsha olup, karşılaştırma yapılan diğer nüshaların bazılarında metnin kısmen kısa tutulduğu anlaşılmaktadır). Ayrıca bkz. a.g.e., München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, s. 177b, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813, 1322, s. 162b, 163a, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, s. 238a, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1991, 1424, s. 250b, 251a, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 1832, 1463, s. 179a, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4172, 1501, s. 288a, 288b, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, s. 249a.

Resim 2: Harîş, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813, 1322, 162b.

Resim 3: Harîş, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, 238a.

Resim 4: Harîş, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1991, 1424, 251a.

Resim 5: Harîş, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4172, 1501, 288b.

Resim 6: Harîş, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, 249a.

Tekboynuzların ikincisi konumundaki *Şâzevar*'dan اوداش jeserde “Bu hayvan Rum ülkesinin uzak memleketlerinde bulunur. Ona *Eras* (Âras) اسرا da denir. Boynuzu üzerinde 42 tane oyuk bölüm bulunur. Rüzgâr estiğinde hava bu boynuz içinde toplanır ve ondan gayet güzel ses duyulur. Bu güzel sesi duyduğunda hayvanlar onun etrafında toplanır. Bu boynuz bazı hükümdarlara hediye edilir. Onun huzurunda rüzgâr estiğinde boynuzdan kulağa hoş, hayret verici ses gelir. Dinleyen kişinin sevinçten aklı başından gider. Sonra onu ters çevirip koyduklarında ondan insanı sonunda ağlatacak kadar hüznü bir ses çıkar”¹⁷ şeklinde bahsedilmektedir. Tûsî'nin eserinde aynı hayvanın boynuzundan 24 delikli olarak

¹⁷ Kazvinî, a.g.e., s. 326, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, s. 180b, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813, 1322, s. 165b, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, s. 243b, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1991, 1424, s. 256b, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 1832, 1463, s. 178b, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4172, 1501, s. 292b, 293a, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, s. 253b, 254a.

bahsedilmektedir. Bu deliklere rüzgâr girince güzel sesler çıkarır¹⁸.

Metinde gövde yapısı hakkında bilgi verilmeyen bu hayvanın tasvirlerinde farklı türde hayvanları anımsatan cüsselerle karşılaşmaktadır (Resim 7, 8, 9, 10, 11, 12). Bunlar arasında geyiği andıranlar (Resim 8, 9, 11) bulunduğu gibi kedi (Resim 10), köpek (Resim 7) ve oğlak (Resim 12) benzeri gövdeler de yer almaktadır. Tasvirlerdeki boynuz yapıları ise metinde bahsedilen 42 oyuk bölüm nedeniyle delikli (Resim 10, 11), budaklı (Resim 7, 8) ya da dilimli (Resim 12) şekilde resmedilmiştir. Örneklerden birinde, *Hariş* tasvirlerindeki boynuza benzer şekilde düz uzayan boynuz yapısı dikkat çekmektedir (Resim 9). Etrafındaki hayvanlar eşliğinde resmedilen *Şâzevar* tasviri ise metinde bildirilen boynuzundan çıkan güzel sesi dinlemek için çevresine toplanan hayvanlarla ilişkilendirilebilmesi açısından önem arz etmektedir (Resim 8).

Resim 7: Şâzevar, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, 180b.

Resim 8: Şâzevar, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813, 1322, 165b.

¹⁸ Tûsî, a.g.e., s. 352a.

Resim 9: Şâzevar, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, 243b.

Resim 10: Şâzevar, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1991, 1424, 256b.

Resim 11: Şâzevar, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4172, 1501, 293a.

Resim 12: Şâzevar, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, 254a.

Yırtıcı hayvanlar kategorisindeki üçüncü tekboynuz olan *Kerkeden* (Gergedan) ise eserde “Cüssesi file, dış görünüşü boğaya benzer ama boğadan daha büyük bir hayvandır. Toynağı ve boynuzu vardır. Öfkesi ani ve hamlesi doğrudandır. Hint coğrafyasındaki bütün hayvanlar ondan korkar. Başı üzerinde aşağısı kalın ve ucu keskin bir boynuzu bulunur. Öne doğru çıkıntılı, arkaya doğru oyuktur. Bedeninin hayranlık uyandırıcı kısmı toynağı ile boynuzu arasında toplanır. 700 sene yaşar. Tahrik oluşu elli sene sonra, hamilelik süresi 3 senedir. Yaşadığı yerde hayvanlardan hiçbirini bırakmadığı için heybetinden korkarak onun bulunduğu yerin tüm cihetlerden 100 fersah yakınına hiçbir hayvan yaklaşmaz. Bir fil gördüğü zaman ona arkadan yaklaşarak boynuzunu filin karnına saplar ve ayakları üzerinde durup fil iyice boynuzuna geçinceye kadar uğraşır. Sonra ondan kurtulmak istese de mümkün olmaz. Yere yuvarlanıp fille birlikte ölür. Silahı olan boynuzu sebebiyle hiçbir hayvan ona karşı koyamaz. Boynu halkalı güvercini (*Fahta*) sever ve onun yaşadığı ağacın altına giderek cıvıltılarını dinlemekten keyif alır. Bu güvercin boynuzuna konduğunda korkup kaçmasın diye hareket etmez”¹⁹ ifadeleriyle zikredilmektedir. Bu hayvanın havassı hakkında “Boynuzunda eğri bir bölüm olduğunu söylerler. Boynuzun sağlamlığına işaret eden bu bölüm sadece Hint hükümdarlarının elindekilerde vardır. Kulunç hastası boynuzu eline alırsa durumu düzelir. Doğum sancısı olan kadın boynuzu eline aldığı anda sancısı geçer. Boynuzdaki bu bölüm sendeleyeni at için suyun içine konulup bu sudan ata sıçratılırsa at kurtulur. Boynuzdan bir kısım ezilip su katılırsa sara hastalığı, kasılma ve felç hızla iyileşir. Onu taşıyan kişiyi kötü gözden ve atı tökezlemekten korur. Sıcak suya bırakılırsa suyu soğutur. Köpek tarafından ısırılan kişiye pelesenk ağacı yağıyla gergedan boynuzundan su serpilirse kesin olarak fayda görür”²⁰ ifadelerine yer verilmiştir. Ayrıca eserde İbn

¹⁹ Kazvinî, a.g.e., s. 330, 331, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, s. 183a, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813, 1322, s. 167b, 168a, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, s. 247a, 247b, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1991, 1424, s. 260a, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 1832, 1463, s. 176a, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4172, 1501, s. 296b, 297a, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, s. 257b.

²⁰ Kazvinî, a.g.e., s. 331, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, s. 183b, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813, 1322, s. 168a, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, s. 247b, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1991, 1424, s. 260a, 260b, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 1832, 1463, s. 176b, Süleymaniye

Ebi'l-Hayr El-Esterâbâdî'nin babasından hikâye ederek verdiği bilgiler şu şekildedir: “Bir kafil ile yolculuk ederken yolları üzerinde kendilerine zarar vermek üzere bekleyen bir hırsız çetesini haber alırlar. İçlerinden biri onları bu hırsızların şerrinden koruyabileceğini söyler. Yanındaki boynuzu çıkarıp toprakla ovar. Bu toprağı hırsızlara doğru serpiştirince hırsızların başı üzerinde şiddetli bir rüzgâr çıkar. Ve böylece boynuz hırsızlığı önlemiş olur. Gergedan boynuzunun hayret verici özellikleri çoktur. Hint diyarından gelen bir adamın elinde böyle düğümlü bir boynuz vardır. Bıçakların ucu gergedan boynuzundan yapılır. Bu boynuz yiyecek ve içecekte bulunan zehri, insanların ağrılarını ortadan kaldırır. İnsanlara cinlerin ve yılanların yaklaşmasını önler”²¹.

Tûsî'nin eserinde *Kerkeden*'in boynuzu ve kuyruğunun öküze, ayaklarının aslana, boynunun ata benzediği, dört ayağı ile kanatlarının bulunduğu ve uçtuğu bildirilmektedir. Fil düşmanı bu hayvan güçlü boynuzuyla file arkadan yaklaşır. Boynuzundan padişahlar için değerli kuşlar yapılır ve çeşitli nesneler hazırlanır. Boynuzu açıldığında eğer ak ise içinden kara insan, aslan, kuş ve balık suretleri eğer kara ise ak suretler çıkar.²² Erken tarihli nüshalarda *Kerkeden*'in kanatlı tasvirlerine rastlanması Tûsî'nin hayvanın kanatlarına dair verdiği bilgiler açısından oldukça manidardır (Resim 13, 14). Zira Ettinghausen unicornla ilgili çalışmasında, incelediği hiçbir metinde gergedanın kanatlarından bahsedilmediğini belirterek, hayvanlara kanat eklenmesini sanatçının dekoratif bir görünüm katmak üzere doğal bir eğilimi olarak yorumlamaktadır²³.

Kerkeden tasvirlerinde büyük ölçüde geyik benzeri gövdelerle karşılaşılma-tayken (Resim 13, 14, 15, 17, 18), örneklerden birindeki, metinde bahsedildiği üzere boğa ve gergedan benzeri gövde yapısı öne çıkmaktadır (Resim 16). Farklı şekillerde resmedilen boynuz yapıları arasında yukarıya doğru daralan formda düz ve ince uzayan (Resim 14, 17), boğumlu bölüme sahip (Resim 13) ve geriye doğru incelerek kıvrılan (Resim 15, 16, 18) örnekler bulunmaktadır. Bu örneklerden boğumlu ve geriye doğru kıvrılır vaziyettekiler metinle uyumu açısından, geç tarihli örnek ise gergedan boynuzuna en yakın tasvir olması itibarıyla dikkat çekmektedir (Resim 18).

Kütüphanesi, Fatih 4172, 1501, s. 297a, 297b, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, s. 258a.

²¹ Kazvinî, a.g.e., s. 331, 332, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, s. 183b, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813, 1322, s. 168a, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, s. 247b, 248a, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1991, 1424, s. 260b, 261a, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 1832, 1463, s. 176b, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4172, 1501, s. 297b, 298a, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, s. 258a, 258b.

²² Tûsî, a.g.e., s. 352a, 352b.

²³ Ettinghausen, a.g.e., s. 24, 25.

Resim 13: Kerkeden, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, 183a.

Resim 14: Kerkeden, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813, 1322, 167b.

Resim 15: Kerkeden, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, 247a.

Resim 16: Kerkeden, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1991, 1424, 260b.

Resim 17: Kerkeden, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4172, 1501, 297a.

Resim 18: Kerkeden: München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, 258a.

Kazvinî'nin eserinin farklı bölümlerinde zikredilen başka tekboynuzlara da rastlanmaktadır. Eserin ikinci makalesindeki *Su Küresi* (Küretü'l-Mâ) başlığı altında aktarılan bu hayvanlardan bir tanesi Çin Denizi (Bahru's-Sîn)'ndeki Râminî Adası (Ceziretü Râminî)'nda yaşayan Muhammed bin Zekeriya er-Râzî'den rivayetle “Çok büyük bir eşek görünümündeki *Kerkeden* isimli hayvandır. Başının üzerinde kıvrık bir boynuzu bulunur”²⁴. Eserin 16. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Türkçe nüshasında ise şu ifadeler yer almaktadır: “Râminî Adası'nda *Kerkeden* dedikleri canavar olur ki tepesinde boynuzu vardır. Fili onunla sançıp götürür”. Aynı nüshanın sayfa haşiyesinde ise “Ve dahi derler bir büyük kuş olur ikisini yani fili ve gergedanı bile yükler götürür yavrusuna gıda eyler”²⁵ bilgisine yer verilmektedir.

Çeşitli nüshalarda nadiren tasvirine rastlanan bu hayvanın 1322 tarihli nüshadaki resmedilişi gerek kanatlı oluşu gerekse boynuz ve gövde yapısı açısından

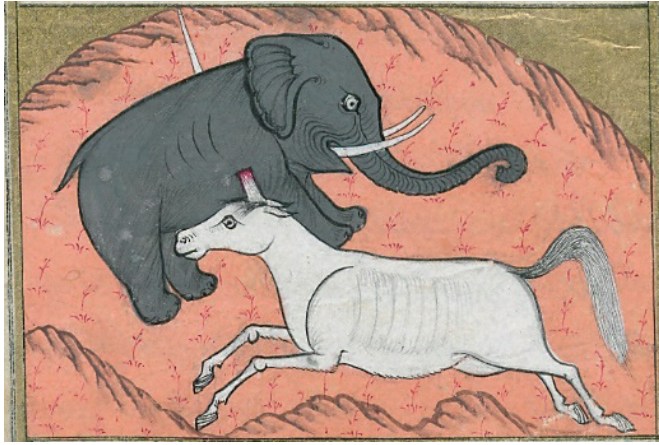
²⁴ Kazvinî, a.g.e., s. 103, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, s. 59b, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813, 1322, s. 46a, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, s. 68b, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1991, 1424, s. 77b, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 1832, 1463, s. 40b, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4172, 1501, s. 71a, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, s. 69a.

²⁵ Kazvinî, a.g.e., Milli Saraylar, A-3632, s. 101a.

aynı nüshadaki *Kerkeden* tasviriyle çok yakın benzerlik arz etmektedir (Resim 19). Türkçe nüshadaki hayvan ise tam olarak metinde bahsedildiği şekilde boynuzuyla fili kaldırır vaziyette resmedilmiş olması açısından sıra dışı bir örnek oluşturmaktadır (Resim 20).

Resim 19: Râminî Adası'ndaki Kerkeden, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813, 1322, 46a.

Resim 20: Râminî Adası'ndaki Kerkeden, Milli Saraylar, A-3632, 16. yüzyıl, 101a.

Eserde anlatılan bir diğer tekboynuz ise Hint Denizi (Bahru'l-Hind)'nin bir kolu olan Basra Körfezi (Bahru Fâris)'ndeki Ejderha Adası (Ceziretü't-Tinnîn)'nda bulunmaktadır. Hikâyeye göre “Bu adada büyük bir ejderha yaşar. Ada halkı İskender'i bu ejdere karşı yardıma çağırır. Ona bu ejderin sürülerine zarar verdiğini, her gün onun için iki boğa hazırlayıp ejderhanın yaşadığı yere bıraktıklarını ve onun da gözleri ani bir yıldırım gibi parlayan siyah bir bulut misali ateş çıkarır vaziyette gelerek boğaları alıp gittiğini söylerler. Ayrıca ejderhanın şayet öküzleri yerinde bulmazsa şehirlere ve yapılara yönelerek hayvanlardan ve insanlardan dilediği kadarını telef ettiğini, böyle giderse sığırlarının tamamının tükeneceğini dile getirirler. Bunu duyan İskender halka iki boğa getirmelerini emreder. Bunların derisini yüzdürterek, içlerini zift, kükürt, kireç, arsenik ve demirden çengellerle doldurtur. Daha sonra boğaları ada halkının ejderha için her zaman bıraktıkları yere bırakır. Ejderha çıkıp bu ikisini yutar. Bağırsakları alt üst olur ve çengeller bağırsaklarına yapışır. Günün sonunda insanlar ejderhanın

öldüğünü fark edip sevinirler. İskender'in çabasına teşekkür ederek kendisine acayip bir hediye sunarlar. Bu *Mihrac* (Mi'rac, Muaccerâc) جارج اسمی توفایر bir hayvandır. Sarı renkli bir tavşana benzer. Başı üzerinde siyah bir boynuzu vardır. Onu gören yırtıcı hayvanlar ondan kaçır"²⁶. Aynı hayvan için 1770 tarihli nüshada tek bir boynuzdan değil siyah boynuzlardan bahsedilmekte olup tasvirinde de iki tane boynuz resmedilmiştir. Bu tasvirdeki hayvan ayrıca oğlağa benzeyen ve balık pulu desenli gövde yapısıyla da farklılık arz etmektedir (Resim 24). En erken tarihli nüshada yer alan tasvir ise metinle uyumlu biçimde siyah boynuzlu sarı renk bir tavşanı resmetmektedir (Resim 21). Bu tasvirdeki boynuz, yukarıya doğru daralan ince ve uzun yapısıyla aynı nüshadaki *Hârîş*'in boynuzuna benzemektedir (Resim 1).

Eserin 16. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Türkçe nüshasında da benzer şekilde Hint Denizi (Bahr-i Hind)'ndeki Sayka Adası (Cezire-i Sayka)'nda "Rengi sarı şekli kurt gibi bir hayvan vardır. Başında siyah bir boynuzu bulunur. *Mu'cerâc*'dır. Bütün yırtıcı hayvanlar bundan kaçır"²⁷ ifadelerine yer verilmiştir. Aynı nüshanın tasvirinde yer alan hayvanın gövdesi metne uygun biçimde sarı renk bir kurt şeklindeki, boynuzu siyah değil beyazdır (Resim 23). Bu hayvana dair kurt benzetmesi 1422 tarihli nüshada da yapılmış olup, aynı nüshadaki ilgili tasvirde de kurt benzeri boynuzlu hayvanla karşılaşılmaktadır (Resim 22). Buradaki boynuz tasviri ise geriye doğru kıvrılan tırtıklı yapısıyla 1424 tarihli nüshadaki *Kerkeden* tasvirine benzemektedir (Resim 16).

Resim 21: Ejderha Adası'ndaki Tekboynuz, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, 63a.

²⁶ Kazvinî, a.g.e., s. 109, 110, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464, 1280, s. 62b, 63a, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, s. 71b, 72a, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 1832, 1463, s. 43b, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4172, 1501, s. 75b, 76a, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, s. 73a-b.

²⁷ Kazvinî, a.g.e., Milli Saraylar, A-3632, s. 106a.

Resim 22: Muaccerâc, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422, 72a.

Resim 23: Mu'cerâc, Milli Saraylar, A-3632, 16. yüzyıl, s. 106a.

Resim 24: Ejderha Adası'ndaki Boynuzlu Hayvan, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463, 1770, 74a.

Resim 25: Zahriye Sayfasında Kilin Tasviri, *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171, 1422.

Sonuç

Günümüze ulaşan çeşitli eserler vasıtasıyla hayvanların anatomik ve karakteristik özelliklerinden bahseden eserlerin bilhassa Orta Çağ'da rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Bu çağda kaleme alınmış eserlerden biri olan Kazvinî'nin *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* isimli eseri yüzyıllar boyunca defalarca istinsah edilmiş olması açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Bu eserde zikredilmiş çeşitli hayvanlar arasında farklı türde birkaç tekboynuzun yer alması dikkat çekmektedir. Gerek nicelik ve dış görünüm itibarıyla gerekse nitelik açısından Batı ve Uzak Doğu tasavvurundaki unicorn ile kilinden ayrılan hususiyetlere sahip bu hayvanlar aynı zamanda birtakım ortak özellikler de ihtiva etmektedir. Tekboynuzların yakalanması aşamasında ön plana çıkan bakire figürü ya da zehrin etkisini ortadan kaldırıcı işlevleri gibi ortak özellikler çeşitli coğrafya ve eserlerdeki rivayetler arası etkileşime işaret etmektedir. Kazvinî'nin eserindeki farklı niteliklere sahip tekboynuzlar incelendiğinde, boynuz yapıları itibarıyla yukarıya doğru daralan formda düz ve uzun oluşumların ön plana çıktığı görülmektedir. Bu örneklerdeki boynuz şekilleri Batı sanatındaki unicorn tasvirleriyle benzerlik teşkil etmektedir. *Kerkeden* tasvirlerinde rastlanan kıvrık ya da *Şâzevar* tasvirlerindeki budaklı ve delikli boynuz biçimleri ise metindeki anlatılarla uyumluluk

sergilemektedir. Eserdeki tekboynuzlar gövde yapısı açısından değerlendirildiğinde geyik ve oğlak türlerine yakınlık ağırlık kazanmakla beraber, kedi, köpek, tavşan, gergedan, kurt ve at benzeri hayvanlarla da karşılaşılmaktadır. Bunlar arasında gergedan, kurt ve tavşan suretinde olanlar eser metniyle de paralellik arz etmektedir. Türkçe nüshada rastlanan tekboynuz ise gerek ata benzeyen gövde yapısı gerekse boynuz biçimi itibarıyla Batı sanatındaki unicornla benzerliği açısından sıra dışı bir örnek oluşturmaktadır (Resim 20). Yalnızca erken tarihli nüshalarındaki *Kerkeden* figürlerinde tespit edilen kanat unsuru ise tasvirdeki kanatların rûmî ve münhani motifleriyle oluşturulmuş olması açısından manidardır (Resim 13, 14, 19). Zira söz konusu dönemlerde sıklıkla mimaride ve el sanatlarında kullanılan bu motifler, tekboynuz tasvirlerini estetik açıdan zenginleştiren geleneksel motifler olarak değerlendirilebileceği gibi bilhassa Tûsî'nin metnindeki *Kerkeden*'e ilişkin kanatlarının olduğu ve uçtuğu yönündeki bilgi kapsamında da farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Orta Çağ'da hayvanlara dair kaleme alınmış *Kitâb-ı Na'tu'l-Hayevân*'daki *Kerdûn* ve *Dabbe* gibi tekboynuzların yanı sıra *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*'daki *Harîş*, *Şâzevar*, *Kerkeden*, *Mu'cerâc* gibi farklı isimler, anlatılar ve tasvirler eşliğinde sunulan tekboynuzlar İslam tasavvurundaki unicorn algısının zenginliğini yansıtmaları açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Contadini, Anna. (2003). "A Bestiary Tale: Text and Image of the Unicorn in the Kitab Na't al-Hayawan (British Library, Or. 2784)", *Muqarnas*, vol. 20, (Erişim Tarihi: 23 Mart 2023) (<https://www.jstor.org/stable/1523325>).
- Esin, Emel. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Ettinghausen, Richard. (1950). *The Unicorn*, Freer Gallery of Art Occasional Papers, vol. 1, S. 3, Washington.
- Kazvinî. (1280). *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 464.
- Kazvinî. (1322). *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 813.
- Kazvinî. (1422). *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4171.
- Kazvinî. (1424). *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1991.
- Kazvinî. (1463). *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 1832.
- Kazvinî. (1501). *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4172.

Kazvînî. (16. yy). Acâibü'l-Mahlûkât ve Ğarâibü'l-Mevcûdât, Milli Saraylar, A-3632.

Kazvinî. (1770). Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât, München Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 463.

Kazvînî. (2000). Acâibü'l-Mahlûkât ve Ğarâibü'l-Mevcûdât, Beyrut: Mûesse-tü'l-A'lemî li'l-Matbûat.

Stetkevych, Jaroslav. (2002). “In Search of the Unicorn: The Onager and the Oryx in the Arabic Ode”, *Journal of Arabic Literature*, vol. 33, (Erişim Tarihi: 23 Mart 2023) (<https://www.jstor.org/stable/4183452>).

Suhr, Elmer G. (1964). “An Interpretation of the Unicorn”, *Folklor*, vol. 75, (Erişim Tarihi: 23 Mart 2023) (<https://www.jstor.org/stable/1258042>).

Tûsî. (2012). Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât (İnceleme-Tıpkıbasım). (G. Kut Haz.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları